

**เสมา : ประวัติศาสตร์ คุณค่าและการจัดการการอนุรักษ์ของ
องค์กรพระพุทธศาสนาในจังหวัดบุรีรัมย์**
**Sema : History, Value and Conservation Management of
Buddhist Organization in Buriram Province**

ดร.ชยาภรณ์ สุขประเสริฐ¹, พระครูศรีปัญญาวิกรม, ดร.² และ ไว ชีรัมย์³
Dr. Chayaporn Sukprasert, Dr. Phrakoosripanyawikom and Wai Sueram

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ของการวิจัยดังนี้ (1) เพื่อศึกษาประวัติ ความเป็นมาและลักษณะทางศิลปกรรมของโบสถ์ในจังหวัดบุรีรัมย์ (2) เพื่อศึกษาคุณค่าของโบสถ์ในจังหวัดบุรีรัมย์ (3) เพื่อศึกษาการจัดการการอนุรักษ์โบสถ์ของจังหวัดบุรีรัมย์ขององค์กรพระพุทธศาสนา ผลการวิจัยพบว่า

1. โบสถ์ในจังหวัดบุรีรัมย์ มีประวัติ ความเป็นมาและลักษณะทางศิลปกรรม ดังได้พบว่าโบสถ์บางแห่งมีอายุของการสร้างมาตั้งแต่สมัยทวารวดี การสร้างโดยมีคติความเชื่อแนวความคิด และเหตุผลในการสร้าง กล่าวคือใช้เป็นนิมิต หรือเครื่องหมาย เพื่อกำหนดขอบเขตของพระอุโบสถ อันเป็นสถานที่ร่วมทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ ซึ่งมีบัญญัติไว้ในวินัยมุข ซึ่งการกำหนดเขตสีมานั้น ต้องหมายกำหนดเขตด้วยวัตถุบางอย่างที่เหมาะสม 8 ชนิดดังต่อไปนี้ ภูเขา ศิลา ป่าไม้ ต้นไม้ จอมปลวก หนทาง (ถนน) แม่น้ำ น้ำ นอกจากนี้จากการศึกษาเอกสารและลงสำรวจโบสถ์ด้วยตนเองในพื้นที่ภาคสนาม จำนวน 10 ได้แก่ วัดเขาพระอังคาร วัดขุนก้อง วัดบรมคงคา วัดละเวียง วัดโพธิ์ย้อย บ้านแสลงโทน วัดสระแก วัดสำโรง วัดมณีจันทร์ และวัดทรงศิรินาวาส พบโบราณวัตถุและโบสถ์ซึ่งในพื้นที่เหล่านั้น ผู้วิจัยเลือกศึกษาโบสถ์โบราณบ้านปะเคียบ อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ เนื่องจากซึ่งเป็นโบสถ์โบราณที่มีอายุสมัยทวารวดี มีจำนวนมากกว่า 50 ชิ้น บางชิ้นมีลวดลายที่ชัดเจนสมบูรณ์ และเริ่มที่จะเสื่อมสภาพลงจำเป็นต้องเร่งดำเนินการอนุรักษ์

2. คุณค่าของโบสถ์ในจังหวัดบุรีรัมย์ เป็นโบสถ์ที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญทางพระพุทธศาสนา อันใช้เป็นหลักแบ่งเขตเพื่อความชัดเจนสำหรับพิธีกรรมทางศาสนา มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ คติความเชื่อ ความศรัทธา และความสุนทรียศาสตร์ทางศิลปะ

3. การจัดการการอนุรักษ์โบสถ์ของจังหวัดบุรีรัมย์ขององค์กรพระพุทธศาสนา ในที่นี้คือวัดซึ่งเป็นเจ้าของพื้นที่ที่โบสถ์ตั้งอยู่ การอนุรักษ์ของวัดยังไม่มีระบบชัดเจนดูแลเท่าที่ควร อาทิ การจัดการการอนุรักษ์โบสถ์โบราณบ้านปะเคียบ ของจังหวัดบุรีรัมย์ ยังคงสภาพเดิม คงปล่อยให้เสื่อมสภาพ

¹ อาจารย์ประจำ วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

² อาจารย์ประจำ วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

³ อาจารย์ประจำ วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย Corresponding email :
vi0880@hotmail.com

ไปตามกาลเวลาโดยไม่มี การแสดงองค์ความรู้ที่ทำให้ทราบว่ไบเสมาเหล่านั้นมีประวัติความเป็นมาอย่างไร และลวดลายสลักปรากฏนั้นรูปแบบอย่างไร สื่อความอะไรบ้าง

สำหรับการดำเนินการส่งเสริมการอนุรักษ์ไบเสมาโบราณบ้านปะเคียบ ได้แก่ (1) ทำข้อมแสดงประวัติความเป็นมาของไบเสมา (2) จัดทำป้ายขนาดใหญ่ประชาสัมพันธ์เรื่องราวเกี่ยวกับไบเสมา (3) จัดทำเอกสาร แผ่นพับประชาสัมพันธ์ แจก สำหรับผู้ที่สนใจ (4) จัดทำทะเบียนไบเสมาโบราณและแผนผังที่ตั้งของไบเสมาแต่ละใบ (5) จัดทำป้ายคำอธิบายไบเสมาโบราณ (6) จัดให้มีวิทยากรหรือมัคคุเทศน์น้อย เพื่อบรรยายเรื่องราวเกี่ยวกับไบเสมา (7) จัดอบรมเพื่อปลูกฝังให้เด็ก เยาวชน รักและหวงแหนโบราณวัตถุของบ้านเกิด (8) การจัดให้ความรู้ในเรื่องไบเสมาโบราณ ควบคู่กับการทำความเข้าใจในเรื่องการอนุรักษ์ไบเสมา (9) ได้มอบเงินจำนวน 10,000.00 บาท ให้หัวหน้าชุมชนและเจ้าอาวาส วัดทรงศรินาวาส เพื่อการอนุรักษ์และทำกิจกรรมส่งเสริมความรู้ไบเสมาบ้านปะเคียบ ต่อไป

คำสำคัญ : เสมา, ประวัติศาสตร์, คุณค่า, การจัดการการอนุรักษ์

Abstract

This research aims (1) to study history and artistry of Sema in Buriram Province, (2) to study value of Sema in Buriram Province, and (3) to study the conservation of Buddhism organization in Buriram Province. The results of research were found that;

1. Sema in Buriram Province are history and art, it has been found that some of marble dates from the Dvaravati period and create in Khmer colonial power, created by concept of faith. The reason for creation is used as vision or mark to determine the boundaries of temple according to beliefs and respects. In other hand, to survey of documents and field in 10 areas, found the ancient cliffs of Ban pakram, the ancient parish in many Dvaravati period more than 50 pieces, some piece has clear pattern and start sequel which need to accelerate conservation.

2. The value of leaves in Buriram is plaque that shows importance of Buddhism, thus, it is used as landmark for religious ceremonies clarity, historical values, nationalism, faith, faith and artistic aesthetics.

3. Management of birch conservation in Buriram Province found that the temple which owns area where billiard is located to conservation of ancient cliffs, therefore, the conservation of Buddhist organizations is not driven as it should be.

However, to promoted the conservation of ancient pottery namely ; (1) the facade shows the history of the bill, (2) make the big label publicity story about Sema, (3) make brochure, (4) register Sema, (5) label description, (6) have lecturer or few instructors, (7) training stakeholders, (8) educating in Sema ancient along with understanding the conservation of the lake, and (9) donate money was 10,000.00 baht

for the head of the community and the abbot of the temple to conserve and do activities to promote Sema continually.

Keyword : History, Value, Management Buddhist Arts conservation.

บทนำ

ศิลปกรรมและโบราณคดีเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อความงาม ความสุนทรีย์ ความจรรโลงใจ ความศรัทธา ความจำเป็นแก่การดำรงอยู่ หรือเพื่อประโยชน์ใช้สอยและความเชื่อของกลุ่มชน งานที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อมีความเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนาเป็นถาวรวัตถุที่สร้างขึ้นมาเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา แต่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อเป็นการดำรงรักษาไว้ซึ่งพระพุทธศาสนา และบ้างก็เพื่อความจำเป็นตามพระวินัย ประเทศไทยมีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ พุทธศาสนิกชนมีความเลื่อมใสศรัทธาล้างสรรคงานช่างตั้งแต่ครั้งอดีตกาล โบราณสถานส่วนมากจึงเกิดในวัดเป็นส่วนใหญ่ เพราะถือว่าวัดเป็นจุดศูนย์กลางของพุทธศาสนิกชนนั่นเอง โบราณสถานในประเทศไทยมีเป็นจำนวนมาก ผลงานต่างๆ เหล่านี้ได้มีการสร้างติดต่อกันมาหลายร้อยปี โบราณวัตถุด้านพุทธศิลป์ที่อยู่ในวัดต่างๆ สร้างขึ้นตามคติความเชื่อความศรัทธาในศาสนา สร้างสำหรับใช้ในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา เป็นสถานที่ซึ่งพระภิกษุสงฆ์ใช้ในการทำสังฆกรรม ประกอบศาสนากิจ ศิลปะที่สำคัญ ได้แก่ สถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรม

ผลงานต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นโบสถ์ วิหาร พระเจดีย์ พระปรางค์ มณฑป พระพุทธรูป และภาพจิตรกรรมฝาผนัง และใบเสมา เป็นต้น ผลงานเหล่านี้ได้สร้างขึ้นมาแต่ละยุคสมัยในรูปลักษณะและมีระยะเวลาแตกต่างกันและสร้างกันมาเป็นเวลายาวนานแล้วทั้งสิ้น ซึ่งในเวลาต่อมามีการชำรุดหรือเสื่อมสภาพลงไปได้งานพุทธศิลป์บางชิ้นได้ลดจำนวนลงเพราะความเชื่อค่าความนิยมที่แปรเปลี่ยนไปด้วยจึงทำให้พุทธศิลป์บางประเภทไม่เป็นที่นิยมและสูญหายไปเป็นที่สุด

ใบเสมามีความสำคัญต่อพุทธสถาน ซึ่งในครั้งพุทธกาลนั้น ได้มีการกำหนดเขตไว้เป็นอย่างดี คร่าวๆ ประสงค์มิใช่ถือกรรมสิทธิ์ครอบครองหรือการถือสิทธิ์ทับซ้อนแต่อย่างใด หากแต่เพื่อให้สงฆ์ที่อยู่ในแต่ละเขตได้มาประชุมโดยพร้อมเพรียงกัน ยังให้เกิดความสามัคคีขึ้นในหมู่คณะ ในปัจจุบันการกำหนดเขตสีมาได้กระทำให้เล็กลง เพื่อความกะทัดรัดสะดวกและคล่องตัวในการทำสังฆกรรม มีการใช้หลักแบ่งเขตชัดเจนเพื่อการทำพิธีกรรมทางศาสนา และหลักที่ปักเพื่อแบ่งเขตที่ว่านี้ มีชื่อเรียกว่า “ใบเสมา” ใบเสมาโดยทั่วไปทำด้วยหินที่สกัดขึ้นเป็นแผ่นราบแบน โดยมีความหนาน้อยกว่าความกว้าง มีทั้งที่เป็นดินเผาโลหะหรือไม้ ส่วนมากจะจำหลักภาพเป็นสื่อธรรมที่เกี่ยวเนื่องพระพุทธศาสนาตลอดอายุขัยอย่างงดงาม อาทิ 1.ใบเสมาที่สลักภาพตอนที่พระพุทธเจ้าเสด็จกลับจากกรุงกบิลพัสดุ์ พบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ 2.ใบเสมาที่สลักภาพพระนางพิมพาขยายผมรองรับพระบาทของพระพุทธเจ้า ซึ่งถือว่าเป็นท่าแสดงความเคารพอย่างสูงสุด ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น 3.ใบเสมาที่สลักภาพเวสสันดรชาดก ในตอน พระราชทานกัณหา-ขาลีให้กับชูชก หรือจะเป็นตอนที่พระอินทร์ปลอมตัวมาขอพระราชทานนางมัทรี ส่วนชาดกในเรื่องอื่นที่พบก็มี สุวรรณสาม วิชुरบัณฑิต มหาชนก เป็นต้น

ในปัจจุบันจะไม่ปรากฏใบเสมาที่จำหลักภาพที่เกี่ยวข้องในพระพุทธศาสนาหรือเล่าเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าหรือชาดกต่างๆ ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าด้วยขนาดของใบเสมาที่ตั้งเดิมที่นิยมใช้หินขนาดใหญ่ ไม่มีความคล่องตัวในการขนย้ายหินขนาดใหญ่หายากมากขึ้น จึงทำให้ใบเสมาสมัยต่อมาจึงมีขนาดเล็กลง ไม่นิยมในการสลักภาพที่เล่าเป็นเรื่องราวทั้งแผ่นบนใบเสมาอีกในยุคหลังๆ คงใช้เป็นลวดลายประดับและไม่พบหลักฐานของ ใบเสมาในลักษณะเล่าเรื่องอีกเลย

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติ ความเป็นมาและลักษณะทางศิลปกรรมของใบเสมาในจังหวัดบุรีรัมย์
2. เพื่อศึกษาคุณค่าของใบเสมาในจังหวัดบุรีรัมย์
3. เพื่อศึกษาการจัดการการอนุรักษ์ใบเสมาของจังหวัดบุรีรัมย์ขององค์กรพระพุทธศาสนา

ขอบเขตการวิจัย

1. **ด้านพื้นที่** การศึกษาครั้งนี้ศึกษาในพื้นที่จังหวัดบุรีรัมย์
2. **ด้านแหล่งข้อมูล** สำหรับแหล่งข้อมูลของการศึกษา แบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ (1) ประเภทเอกสารและหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับใบเสมาและการอนุรักษ์ใบเสมา และ (2) บุคลากรที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ใบเสมาของจังหวัดบุรีรัมย์โดยเฉพาะองค์กรพระพุทธศาสนา
3. **ด้านเนื้อหา** เนื้อหาสาระทางวิชาการ ประกอบด้วย ประวัติ ความเป็นมาและลักษณะทางศิลปกรรมของใบเสมา คุณค่าของใบเสมา และ การจัดการการอนุรักษ์ใบเสมา

ผลการวิจัย

ผลการวิจัย เรื่อง เสนา : ประวัติศาสตร์ คุณค่าและการจัดการการอนุรักษ์ขององค์กรพระพุทธศาสนาในจังหวัดบุรีรัมย์ พบประเด็นที่สำคัญดังนี้

1. ประวัติ ความเป็นมาและลักษณะทางศิลปกรรมของใบเสมา

1.1 ความหมายของใบเสมา

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (ราชบัณฑิตยสถาน. 2546 : 12-16) ให้ความหมาย “เสมา” เป็นเครื่องหมายบอกเขตโบสถ์ เรียกสิ่งที่มีลักษณะคล้ายใบเสมาที่เรียงกันอยู่บนกำแพง

น. ณ ปากน้ำ ได้กล่าวว่า คำว่าเสนานั้นมาจากสีมา ซึ่งแปลว่า เขต (น. ณ ปากน้ำ. 2524 :-9) ใบเสมาคือนิมิต ในขณะที่พระไตรปิฎกแสดงว่าเสมาเป็นเครื่องหมายอย่างหนึ่งซึ่งใช้กำหนดเขตพระอุโบสถอันเป็นที่ทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง. 2514:202-212) ศัพท์านุกรมโบราณคดี (สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม. 2550:506) ระบุว่า เสนาคือเขตแดนเครื่องหมายแสดงเขตตามพุทธบัญญัติระบุว่ามี 8 ชนิด คือ ภูเขา หิน ป่าไม้ ต้นไม้ จอมปลวก หนทาง แม่น้ำและน้ำ มักทำด้วยหินปักล้อมรอบอุโบสถ

การใช้ใบเสมาเป็นเครื่องหมายดังกล่าวนี้เป็นความนิยมในระยะหลัง แต่เดิมมานั้น มีกำหนดในพระวินัยว่า การทำอุโบสถปวารณาหรือสังฆกรรมซึ่งพระสงฆ์พร้อมเพรียงกันทำนั้น ต้องกำหนดด้วยเขตที่หมายที่รู้จักกัน เรียกว่า สีมา เสนาที่ปักเขตพระอุโบสถในวัดนั้น ต้องทำพิธีสงฆ์เป็นเขตอันสงฆ์

กำหนดเอง เรียกว่า พัทธสีมา แปลว่าแดนที่ผูก ส่วนสีมาที่สงฆ์ได้ปักเขตและไม่ได้ทำพิธีเป็นเขตอันเขา กำหนดไว้โดยปกติของบ้านเมืองหรือมีบัญญัติอย่างอื่นเป็นเครื่องกำหนดเรียกว่าพัทธสีมา แปลว่าแดนที่ไม่ได้ผูก (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. 2521:12) ยังมีสีมาขนาดเล็กโดยมีมหาสีมาครอบอีกทีหนึ่ง เรียกว่าชั้นทสีมา มหาสีมาแปลว่า สีมากว้างใหญ่ การเรียกสีมานั้นมีการกำหนดหลายวิธีด้วยกัน ตามพระพุทธานุญาตเช่น สีมาที่กำหนดด้วยเขตบ้านต่อบ้าน เรียกว่า ความสีมา ถ้า พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานแผ่นดินจากส่วนหนึ่งของพระองค์ให้เป็นสีมาเรียกว่า วิสุตคามสีมา สีมาอีกชนิดหนึ่งกำหนดขึ้นในป่าตงห่างจากหมู่บ้าน 7 อังกัณทร (49 วา) เรียกว่า สัตตพันทรสีมา การกำหนดตามพุทธานุญาตประการสุดท้ายคือ สีมาที่ทำขึ้นในน้ำ เช่น ในแพกลางน้ำ หรือในเรือกลางน้ำเรียกว่าอุททุกเขปสีมา ยังมีสีมาอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า เสมาธรรมจักรคือเสมาที่กำหนดเขตวัด หรือที่ของสงฆ์เสมาแบบนี้จะใช้ทำสังฆกรรมไม่ได้ สีมาที่ทำสังฆกรรมได้จะต้องกำหนดเขตอุโบสถโดยเฉพาะ (น ญ ปากน้ำ. 2516-10) ดังกล่าวแล้วข้างต้น การใช้สีมาปักล้อมรอบพระอุโบสถซึ่งใช้ทำสังฆกรรมของพระภิกษุชั้น มีธรรมเนียมที่ปฏิบัติสืบกันมาจนปัจจุบัน

1.2 ประเภทของโบสถ์สีมาและวิธีการกำหนดเขตสีมา

สีมาแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ พัทธสีมา แปลว่า แดนที่ผูก ได้แก่เขตที่พระสงฆ์ กำหนดขึ้นเอง และ อพัทธสีมา แปลว่า แดนที่ไม่ได้ผูก ได้แก่เขตที่ทางราชการกำหนดไว้ หรือเขตที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติเป็นเครื่องกำหนด และสงฆ์ถือเอาตามเขตที่กำหนดนั้น ไม่ได้ ทำหรือผูกขึ้นใหม่

นิมิตหรือเครื่องหมายที่แสดงเขตพัทธสีมานั้น ปัจจุบันใช้ก้อนศิลากลม เรียกว่าลูกนิมิตฝังลงหลุมไว้ตามตำแหน่ง เมื่อกลับแล้วจึงก่อฐานตั้งโบสถ์มาไว้ข้างบน (น ญ ปากน้ำ.2516-30) และยังมีธรรมเนียมเก่าที่ทำกันสืบมาอีก คือมีการฝังลูกนิมิตศิลาไว้ตรงกลางอุโบสถเป็นเครื่องหมายว่าสงฆ์ได้สวดสมมติตรงนั้น การฝังลูกนิมิตกลางอุโบสถนี้ ไม่มีกล่าวไว้ในบาลีอรรถกถาเลย (น ญ ปากน้ำ.2516-34)

วิธีการกำหนดเขตสีมานั้น มีบัญญัติไว้โดยพิสดารและการกำหนดเขตสีมาต้องหมายเขตด้วยวัตถุบางอย่าง วัตถุอันควรใช้เป็นนินิตนั้นระบุไว้ในบาลีอรรถกถา 8 ชนิด คือ ภูเขา ศิลา ป่าไม้ ต้นไม้ จอมปลวก หินทาง แม่น้ำ และน้ำ วัตถุที่ใช้เป็นนินิตหรือเครื่องหมายเหล่านี้ มีความวิจิตรวิจิตรอย่างละเอียดว่าอย่างใดควรใช้ไม่ควรใช้ และรูปร่างลักษณะของการวางตำแหน่งเครื่องหมาย ต้องให้ได้เนื้อที่อาจกำหนดตำแหน่งนินิตเป็น 3, 4, 6, ก็ได้ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. 2521:18-26)

1.3. วัตถุที่ใช้สร้างเป็นลูกนิมิต

เกี่ยวกับวัตถุที่ใช้เป็นนินิตนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายไว้ว่าวัตถุอันเป็นนินิต ต้องจัดหาเตรียมไว้ก่อน ในบัดนี้มักใช้ศิลาเป็นพื้นเพราะ เป็นของสะดวกกว่าอย่างอื่นประมาณตามอรรถกถา อยู่ข้างเล็ก เข้าใจว่าศิลาก้อนใหญ่จนถึงย้ายจากที่ยาก ในปัจจุบันนี้ใช้ศิลากลม ฝังลงหลุม ภายหลังก่อกองฐาน หรือขุดตั้งลูกหรือโบสถ์มาศิลาไว้บนนั้น ศิลากลมถึงได้สะดวก ฝังลงหลุมนั้นมีฐานะอยู่อย่างหนึ่ง ล่วงกาลนานไป หากวัดนั้นร้างนินิตนั้นยังอยู่ที่ พอเป็นทางจะค้นหว่าเขตสีมาอยู่แต่ไหนนินิตอยู่ข้างบน อาจโยกย้ายไปจากเขตง่ายกว่า แต่ความมุ่งหมายเดิมต้องการให้เป็นของที่แลเห็นอยู่เช่น หลักหมายเขตของเมืองที่เรียกกันว่า เสาหิน วัดโบราณที่เมืองกำแพงเพชรและที่เมืองสุโขทัยใช้โบสถ์มาใหญ่มากปักอยู่บนพื้นดิน เมื่อได้ขุดดูที่วัดมหาธาตุเมืองสุโขทัย

ใต้โบสถ์มาลงไปไม่พบลูกนิมิต ได้ความว่า ใช้โบสถ์มานั้นเองเป็นนิมิต ถูกตามแบบเก่า พระมติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เสด็จพระอุปัชฌายะ ศีลานิมิตนั้นควรจะทำให้เป็นของแน่นอนอยู่กับที่ก่อน อย่าให้จมดินลงไป ต้องเปิดเผยให้เห็นได้ในเวลาทักษิณิมิต (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. 30-31)

1.4. คติในการสร้างโบสถ์ และรูปแบบของโบสถ์ในสมัยต่าง ๆ

ความนิยมใช้ศิลาเป็นนิมิต หรือเครื่องหมาย ทำหน้าที่เป็นนิมิตกำหนดเขตสีมา ซึ่งเรียกกันว่าโบสถ์ หรือโบสถ์มานี้มีความเกี่ยวข้องกับประเพณีและคติความเชื่อในพุทธศาสนา ความนิยมใช้ศิลาเป็นโบสถ์มีปรากฏใช้กันมานานแล้ว ในดินแดนประเทศไทยเท่าที่พบหลักฐานทางโบราณคดีว่า พระพุทธศาสนาเผยแพร่เข้ามาในสมัยทวารวดีก็พบหลักฐานว่ามีการใช้ศิลาเป็นโบสถ์ (ศรีศักร วัลลิโภดม. 2519 : 89-116) ผศ.ดร.รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง ได้กล่าวถึงโบสถ์ว่ามีวิวัฒนาการมาจากประเพณีการทำหินตั้ง (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง.2558:54) กล่าวคือประเพณีการทำหินตั้งหรือโบสถ์ เป็นแผ่นหินหรือแท่งหินน้อยใหญ่ที่ปักอยู่ตามสถานที่ต่างๆ ถือว่าเป็นเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมทวารวดี และแผ่นหินหรือแท่งหินภาคตะวันออกเฉียงเหนือหลายใบมีรูปทรงเช่นเดียวกับโบสถ์ที่ปักล้อมรอบอุโบสถ จึงเป็นที่มาของการเรียกหินเหล่านี้ว่า โบสถ์ เป็นคำเรียกที่เน้นถึงรูปทรงว่าเป็นแบบเดียวกันกับโบสถ์ล้อมรอบอุโบสถมากกว่าต้องการสื่อถึงหน้าที่หน้าที่ใช้งาน อย่างไรก็ตาม หน้าที่ของโบสถ์ทวารวดีอีสานมีหลากหลายกว่าการปักล้อมรอบอุโบสถ เช่น สัมพันธ์กับแหล่งปลงศพ นักวิชาการบางท่านจึงเรียกแผ่นหินหรือแท่งหินเหล่านี้ว่า หินตั้ง ความนิยมในการทำโบสถ์สืบต่อมาอีกหลายสมัยตามลำดับของช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ดังนี้

1.4.1 โบสถ์สมัยทวารวดี โบสถ์สมัยทวารวดีโดยอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม (ตำแหน่งทางวิชาการขณะนั้น) ได้เสนอผลการศึกษาโบสถ์สมัยทวารวดีว่า เท่าที่พบในระยะแรกๆ ปรากฏว่ามีได้ใช้เฉพาะเป็นเครื่องหมายกำหนดเขตสีมาอย่างเดียว แต่จำแนกหน้าที่ของสีมาได้เป็น 3 อย่างด้วยกัน (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. 2521:114)

1) แสดงบริเวณเขตศักดิ์สิทธิ์ในทางศาสนา ได้แก่ (1) ล้อมรอบพระอุโบสถ อันเป็นที่ทำสังฆกรรมของพระภิกษุในพระพุทธศาสนา (2) ล้อมรอบบริเวณสถูปเจดีย์ ที่เคารพบูชา ซึ่งอาจเป็นเนินดินหรือที่มีสิ่งก่อ สร้างทางสถาปัตยกรรม (3) ปักเป็นเครื่องหมายของสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เช่น ปักกลางเนินดินหรือปักทั่วๆ ในเขตเนินดิน

2) สร้างขึ้นเพื่อการกุศล แล้วนำไปปักไว้ในเขตศักดิ์สิทธิ์ บางแห่งจึงพบเสมาหินจำนวนมากปักอยู่บริเวณเดียวกัน บางแห่งปักเรียงกันเป็นกลุ่ม เสมาที่สลักเป็นรูปสถูป ภาพชาดก และพุทธประวัติ เป็นสิ่งที่มีผู้สร้างอุทิศในพุทธศาสนาทั้งสิ้น ทำนองเดียวกันกับการสร้างพระเจดีย์ และการสร้างภาพชาดกหรือภาพพระบาลในสมัยหลัง ๆ

3) เสมาหินที่มีขนาดสูงใหญ่เกินกว่าที่จะเป็นหลักเขต มีลักษณะเป็นสิ่ง ศักดิ์สิทธิ์ที่สมบูรณ์ในตัวเอง บางแห่งปักรวมเป็นกลุ่ม บางแห่งปักเพียงแห่งเดียว เสดมดังกล่าวนี้ทำหน้าที่เช่นเดียวกับพระสถูปเจดีย์ หรือพระพุทธรูปเทวรูป ซึ่งคนกราบไหว้บูชา

เสมาศิลาซึ่งพบว่ามีหน้าที่ต่าง ๆ กัน มีรูปร่างลักษณะแตกต่างกันไปหลายแบบพอจะกำหนดแบบใหญ่ ๆ ได้เป็น 3 แบบ คือ (1) แบบแท่งหินหรือแผ่นหินตามธรรมชาติ (2) แบบแผ่นหินที่แต่งให้เป็นรูปร่างต่าง ๆ และ (3) แบบแท่งหินที่แต่งให้เป็นรูปร่างที่แน่นอน

ใบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีนิยมสลักภาพเล่าเรื่องเกี่ยวกับพุทธประวัติหรือชาดกในพระพุทธรูป (อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. 2539 :123-128) สำหรับในระยะต่อมาใบเสมาที่นิยมกันมากเป็นเสมาแบบแผ่นศิลาที่แต่งให้เป็นรูปร่างแบบต่าง ๆ บางแบบเป็นแผ่นศิลาเกลี้ยง ๆ บางแบบสลักเป็นลวดลายประดับเพิ่มขึ้น และใช้ประกอบพระอุโบสถ เพื่อแสดงเขตสีมาสำหรับทำสังกรรมเพียงอย่างเดียว

รศ.ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์ เรียบเรียงเรื่องเกี่ยวกับรูปแบบของใบเสมาบริเวณภาคอีสานของไทยในปัจจุบัน พบว่า มีร่องรอยของอารยธรรมทวารวดีที่เผยแพร่ มาจากภาคกลาง แต่สิ่งที่น่าสนใจมากกว่านั้นคือ กลุ่มใบเสมาที่บริเวณภาคอีสานนี้มีความโดดเด่นกว่าภาคอื่น ในขณะที่ภาคกลางมีความโดดเด่นในเรื่องของการสร้างพระธรรมจักร ขนาดใหญ่ ซึ่งใบเสมาที่ว้านี้ มีความแตกต่างจากรูปแบบของใบเสมาที่พบในปัจจุบันมาก ดังนี้

อย่างไรก็ดีรูปแบบของใบเสมาทั่วไปจะเป็นลักษณะกึ่งสี่เหลี่ยม มีขนาดสูงตั้งแต่ 1 เมตรไปจนถึง 2 เมตร รองลงมาได้แก่รูปเสาสี่เหลี่ยมและแปดเหลี่ยม ซึ่งพบเป็นจำนวนน้อยมาก ส่วนคติในการสร้างสันนิษฐานไว้ 3 ประการ ได้แก่ (1) ใช้ปักใบเสมาเดี่ยวกลางลานในฐานะของเจดีย์องค์หนึ่ง เพราะโดยทั่วไปที่กลางใบเสมาจะมีรูปหรือสัญลักษณ์ของสถูปปรากฏอยู่ด้วยเสมอ (2) ใช้ปักล้อมรอบสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เพื่อแสดงขอบเขตได้เป็นอย่างดีเป็นจำนวนมากบนภูพระบาท จังหวัดอุดรธานี อาจเป็นการแสดงขอบเขตที่สืบทอดมาจากวัฒนธรรมหินตั้ง ที่พบแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภาคอีสาน เช่นที่เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา (3) ใช้ปักแปดทิศรอบฐานอาคารสี่เหลี่ยมผืนผ้า อาจมีตำแหน่งละ 1 ใบ 2 ใบ หรือ 3 ใบ น่าจะเป็นคติการแสดงขอบเขตสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของศาสนสถานลักษณะเดียวกับโบสถ์ในปัจจุบันด้วยขนาดของเสมาที่มีขนาดใหญ่ จึงเกิดภาพเล่าเรื่องบนใบเสมาขึ้น ซึ่งเรื่องราวที่นิยมสร้างขึ้นนั้นมักเป็นภาพเกี่ยวกับพุทธประวัติ ชาดก เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบว่า มีการตกแต่งใบเสมาด้วยรูปสลักหรือหม้อปुरुณฆฏะ (เครื่องหมายของความอุดมสมบูรณ์) (ศักดิ์ชัย สายสิงห์.2547) ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วว่า การปักใบเสมาแบบใบเดี่ยวที่กลางลานนั้น อาจหมายถึงเครื่องหมายแทนสถูป โดยสังเกตจากรูปแบบของใบเสมาที่มีการสลักรูปสลักหรือหม้อปुरुณฆฏะไว้

1.4.2 ใบเสมาสมัยลพบุรี (หรือแบบศิลปะขอมในประเทศไทย) ใบเสมาสมัยลพบุรี ส่วนใหญ่ที่พบแผงกลางแผ่นหลักสีมาที่เคยเป็นนอกเสาก็กลายเป็นระนาบตราบทบตรงไม่มีการยกเก็จเป็นเพียงสี่เหลี่ยมข้าวหลามตัด ได้แก่หลักสีมาวัดตองปุ ลพบุรี (พิทยา บุญนาค.2551:229) และเริ่มจะมีเสมาที่ทำด้วยหินแกรนิต (ไม่ใช่หินครก) ซึ่งเป็นหินที่แข็งที่สุดชนิดหนึ่งเข้ามาใช้แล้ว ลักษณะสีมายังคงเป็นยอกแหลมไม่ตัดยอด (พิทยา บุญนาค.2551:203)

การพบกลุ่มเสมาหินที่กระจายอยู่ทั่วไปตามลุ่มน้ำสำคัญของภาคอีสานนั้น ย่อมเป็นหลักฐานที่ยืนยันให้เห็นแน่ชัดว่าชาวอีสานโบราณอีสานทั้งภาคนั้นนับถือพระพุทธศาสนาและมีวัฒนธรรมเป็นอย่างเดียวกันมาแต่สมัยทวารวดี แม้ว่าในสมัยต่อมา คือสมัยลพบุรีจะมีอิทธิพลของศิลปวัฒนธรรมจากอาณาจักรขอมแพร่หลายเข้ามาผสมผสาน และดินแดนบางส่วนของอีสานโดยเฉพาะ

บริเวณลุ่มน้ำมูล ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของกัมพูชาที่ตาม ประชาชนส่วนใหญ่ของอีสานทั้งหมดก็ยังคงยึดมั่นในคติธรรมทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมของตนเอง และเป็นที่น่าสังเกตต่อไปว่าคติการสร้างโบสถ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในวัฒนธรรมทวารวดีอันนิยมสลักภาพเล่าเรื่องเกี่ยวกับพุทธประวัติ หรือชาดกในพุทธศาสนาเป็นพื้นนั้น ได้ผันแปรไปเมื่อวัฒนธรรมเขมรเข้ามาแทนที่ การเปลี่ยนแปลงคติทางประติมานวิทยาและรูปแบบทางศิลปกรรมของโบสถ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบนในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17 (อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. 2539 : 123-128 ; รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. 2544:102-107)

1.4.3 โบสถ์สามัญสุโขทัย โบสถ์สามัญสุโขทัยส่วนใหญ่ที่พบจะทำด้วยหินชนวนสีเทามีขนาดใหญ่สูงประมาณ 1 เมตร และกว้างประมาณ 60 เซนติเมตร ไม่มีลวดลาย สันดานความหนาเป็นสันนูนแบบบ่อไก่ มีรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนตั้งทแยงอยู่ตรงกลางและรูปสามเหลี่ยมเล็ก ๆ อยู่ที่โคนหรือส่วนคอเสมากับท้องเสมา (น. ณ ปากน้ำ : 2516) เช่นโบสถ์ที่พบบึงวัดสำคัญ ๆ ของสุโขทัย เช่น วัดมหาธาตุ วัดพระเชตุพน วัดมังกร วัดพระพรายหลวง จากรูปแบบลักษณะดังกล่าวของโบสถ์สามัญสุโขทัยอาจนำไปพิจารณาร่วมกับโบสถ์สามัญสุโขทัยตอนต้น ที่มีรูปแบบลักษณะที่คล้ายคลึงกัน โดยเฉพาะในรัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) (งานพระราชทานเพลิงพระราชสิทธิคุณ. 2515:50-85) เช่นที่วัดมังกร เป็นเสมาปักคู่ซึ่งเป็นเหตุผลเนื่องจากการรับพระพุทธศาสนาหินยานจากเมืองมอญทางตอนใต้ของพม่า (กรมศิลปากร. 2510:109 ; กมล ฉายาวัดนะ. 2523 :19) กับโบสถ์จารึกวัดสรศักดิ์ (หลักที่ 9 ก.) ซึ่งมีศักราชบอกไว้ในจารึกตรงกับ พ.ศ. 1960 (กรมศิลปากร. 2510:109 และกมล ฉายาวัดนะ. 2523 :19) และจากการสำรวจยังพบโบสถ์ของวัดอื่น ๆ ในสุโขทัยอีกเป็นจำนวนมาก โบสถ์สามัญสุโขทัยจึงอาจเป็นแบบอย่างของโบสถ์ที่เข้าร่วมสมัยกันกับสมัยอยุธยาตอนต้น (กรมศิลปากร. 2510:109,งานศพคุณหญิงทรงพลภาพชนุพลธร. 2512:, 225, และ กมล ฉายาวัดนะ. 2523: 19) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่าโบสถ์สามัญ ซึ่งใช้เป็นเครื่องหมายแสดงขอบเขตอุโบสถนี้ มีทั้งที่ปักตำแหน่งละใบ และปักเป็นคู่ โดยทรงสันนิษฐานในเรื่องการปักโบสถ์สามัญ 2 แผ่นซ้อนกัน เอาไว้ ดังนี้

ที่โบสถ์สามัญโบสถ์ บรรดาวัดซึ่งสร้างแต่ครั้งสุโขทัยมา แม้จนถึงกรุงรัตนโกสินทร์นี้ถ้าเป็นวัดหลวงมักทำโบสถ์สามัญ 2 แผ่นปักซ้อนกัน ถ้าเป็นวัดราษฎร์ทำเสมาแต่แผ่นเดียว สันนิษฐานว่าเดิมคงปักเสมาแต่แผ่นเดียวเหมือนกันหมด ครั้งพระสงฆ์ลังกาวงศ์เข้ามาในสยามจึงมีการเริ่มมีการปักซ้ำอีกครั้งหนึ่งเพื่อผูกเสมาบรรดาวัดหลวงซ้ำอีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้ทำสังฆกรรมได้พระนิคายเดิมและนิคายลังกาวงศ์ วัดใดที่ได้ผูกเสมาซ้ำแล้วจึงให้ปักโบสถ์สามัญขึ้นเป็น 2 ใบเป็นสำคัญ โบสถ์ที่มีโบสถ์สามัญ 2 ใบ จึงเป็นวัดหลวงเป็นพื้น (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ : 2514)

1.4.4 โบสถ์สามัญอยุธยา โบสถ์สามัญอยุธยา กมล ฉายาวัดนะได้นำเสนอวิทยานิพนธ์ในหัวข้อโบสถ์สามัญในภาคกลางในประเทศระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19-20 โดยคัดเลือกโบสถ์สามัญนี้เพื่อทำการศึกษาวิจัยแบ่งพิจารณาตามรูปแบบลักษณะได้เป็น 3 กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ 1 ทั้งหมดทำจากหินชนวน รูปทรงและวัสดุที่ใช้อาจเปรียบเทียบกับโบสถ์สามัญสุโขทัยซึ่งอาจมีทำมาก่อน โบสถ์สามัญนี้นิยมทำในสมัยอยุธยาตอนต้นราว พ.ศ. 1896 รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 มาถึงอย่างน้อยใน พ.ศ. 2064 รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 โดยรูปแบบลักษณะ

มีส่วนล่างสุดของใบเสมาเป็นฐานแบบฐานปัทม์ จึงมักเรียกกันว่า ใบเสมานั่งแท่น (น. ฦ ปากน้ำ : 2516) มีส่วนบ่า และเว้าขึ้นไปเป็นส่วนโคนที่อาจเรียกว่าคอ ผายออกที่ส่วนบนและสอบเข้าบรรจบกันเป็นตุ่มแหลมที่กึ่งกลางส่วนบนสุดของใบเสมา เส้นนูนเป็นสันลักษณะคล้ายแถบนูนของฐานบัวลูกแก้วอกไก่ เนื้อที่ภายในใบเสมามีเส้นแนวเฉียงเกิดเป็นทรงสามเหลี่ยมที่ส่วนล่าง พุงขึ้นขนานกันในแนวตั้งจนเกือบถึงส่วนบนของใบเสมา จึงแยกเฉียงออกไปทางด้านข้าง และโค้งไปบรรจบกับขอบของแต่ละข้างเมื่อประกอบกับส่วนบนของใบเสมาซึ่งมีเส้นขอบนอกอยู่ ทำให้ส่วนนี้เกิดเป็นรูปทรงสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนขึ้น เส้นคู่ซึ่งเป็นแนวตั้งที่กึ่งกลางใบเสมา มักมีทรงสี่เหลี่ยมด้านเท่าประดับในลักษณะทแยงมุมอยู่ด้วย

กลุ่มที่ 2 ส่วนใหญ่ทำจากหินทรายแดงและขาว เป็นใบเสมาที่มีลวดลายประดับรูปทรงมีความเว้าที่ส่วนค่อน้อย มีเนื้อที่ของบ่าน้อย เส้นขอบด้านข้างมีความโค้งน้อยกว่ากลุ่มที่ 1 ดูคล้ายเป็นแท่งหินสี่เหลี่ยมมากกว่า สิ่งที่แตกต่างกันคือ มีการสลักลวดลายประดับภายในเนื้อที่สามเหลี่ยมซึ่งอยู่ด้านล่างและในเนื้อที่สี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนด้านบน สลักลายเม็ดประดับอยู่ภายในกรอบด้วยและในกรณีของใบเสมาในกลุ่มนี้ อาจารย์ น. ฦ ปากน้ำ ได้ตั้งข้อสันนิษฐานว่าเป็นใบเสมาแบบอุทองหรือศิลปะก่อนอยุธยา (ก่อนสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 หรือพระเจ้าอุทองจะทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีในปี พ.ศ. 1893) โดยใช้หลักเกณฑ์ในการพิจารณาการศึกษาวิเคราะห์จากวัสดุ ขนาดลักษณะรูปทรง รวมทั้งลวดลายประดับ และหลักฐานศิลปกรรมด้านอื่น ๆ ประกอบ เช่น พระสถูป-เจดีย์ วิหาร-พระอุโบสถ (น. ฦ ปากน้ำ : 2540) เป็นต้น

กลุ่มที่ 3 เป็นใบเสมาสลักลวดลายมีทั้งทำจากวัสดุหินชนวนและหินทรายรูปแบบรูปทรง ก็มีความแตกต่างกันออกไปเป็นการผสมผสานกันระหว่างใบเสมาในกลุ่มที่ 1 และกลุ่มที่ 2 ใบเสมาในกลุ่มนี้สามารถนำลวดลายไปเปรียบเทียบกับลวดลายที่มีกำหนดอายุในสมัยอยุธยาและน่าจะจะมีอายุตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 21 จนถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง กล่าวคือที่ส่วนคอมีความเว้ามากพอควร จึงสังเกตเห็นส่วนบ่าอย่างชัดเจน บางทีขอบเป็นสันคล้ายอกไก่ตามลักษณะที่ปรากฏในกลุ่มที่ 1

1.4.5 ใบเสมาสมัยกรุงธนบุรี เกี่ยวกับใบเสมาสมัยกรุงธนบุรี การศึกษาใบเสมาในสมัยนี้ยังไม่เป็นที่ปรากฏชัดว่ามีการสร้างไว้ที่ไหนบ้าง ซึ่งสอดคล้องกับอาจารย์พิทยา บุณนาค ได้กล่าวไว้ว่า อาจเป็นเพราะยุคสมัยกรุงธนบุรีเป็นช่วงระยะเวลาสั้น เนื่องจากเป็นช่วงจากการเสด็จสิ้นการกอบกู้เอกราชจากการเสียกรุงครั้งที่ 2 พระองค์ยังต้องปราบก๊กต่างๆ ลงและรวบรวมแผ่นดินให้เป็นปึกแผ่น บาลหลวงฝรั่งเศสตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากได้บันทึกไว้ว่า เวลานี้ในเมืองสยามการศึกสงครามสงบแล้ว พวกพม่าไม่ได้คิดจะกลับมาตีอยุธยาอีกและเสปียงข่าวปลานาเกลือกก็กลับมาบริบูรณ์ขึ้นอีกแล้ว สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงใช้จ่ายอย่างประหยัดที่สุด ทรงไม่สร้างพระมหาปราสาทและแม้แต่การซ่อมแซมวัดอันเป็นธรรมเนียมปฏิบัติของกษัตริย์นั้น พระองค์ก็ทรงละเว้น แต่อย่างไรก็ตามยังคงมีใบเสมาที่ปรากฏ ณ วัดที่ได้สร้างขึ้นในสมัยกรุงธนบุรีคือ วัด ดอยข่อยเขาแก้ว รูปใบเสมาเป็นแบบอยุธยาตอนปลาย เป็นต้น

1.4.6 ใบเสมาสมัยรัตนโกสินทร์ เกี่ยวกับใบเสมาสมัยรัตนโกสินทร์ยังไม่พบรายงานผลของการศึกษาใบเสมาในสมัยนี้อย่างกว้างขวางจากนักวิชาการ แต่มีงานเขียนของอาจารย์ น. ฦ ปากน้ำ ที่นำเสนอไว้ในหนังสือ ศิลปะบนใบเสมาโดยการศึกษาเปรียบเทียบทางด้านรูปแบบศิลปกรรม กับ

หลักฐานจากวัดต่าง ๆ ที่มีข้อมูลเกี่ยวกับประวัติการสร้าง บูรณะจากจารึก พงศาวดารต่างๆ ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (น.ณ.ปากน้ำ : 2516) เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดระฆังโฆสิตาราม วัดสุวรณดารามที่อาจารย์ น.ณ.ปากน้ำ ได้แสดงข้อคิดเห็นเกี่ยวกับรูปแบบของโบสถ์ตามวัดเหล่านี้ว่าเอาแบบมาจากโบสถ์สมัยอยุธยาตอนปลายคือ มียอดพระเกี้ยวครอบ มีนมเสมาใหญ่ตรงเอวเสมาเป็นลายนาค 3 เศียรมีตัวหงา ท้องเสมารูปดอกจันทร์ครึ่งซีก เป็นเสมานั่งแทน ยังมีโบสถ์อีกลักษณะหนึ่งในรัชกาลนี้คือ นิยมทำโบสถ์เป็นแผ่นศิลาติดกับผนังอาคารอุโบสถ ดังเช่น วัดมหาธาตุทำเป็นรูปเสมานั่งแทนแบบอยุธยาตอนปลาย มีนาคสามเศียรตรงเอวเสมา มีพระเกี้ยวครอบข้างบนแต่ตรงกลางจำหลักรูปนารายณ์ทรงครุฑ ตรงมุมอาคารด้านนอกเป็นเสมาหักมุมเหนือระดับของขอบประตูด้านบนโบสถ์ชนิดนี้ได้พบที่วัดชนะสงคราม มีข้อแตกต่างกันอยู่บ้างที่โบสถ์สมัยรัชกาลที่ 1 นี้มีขนาดใหญ่กว่าสมัยอยุธยาตอนปลาย และโบสถ์สมัยรัชกาลที่ 1 ของกรุงรัตนโกสินทร์ได้กลายเป็นแม่แบบของเสมา รัตนโกสินทร์ในรัชกาลต่อ ๆ มา

2. คุณค่าของโบสถ์ในจังหวัดบุรีรัมย์

2.1 ลักษณะทั่วไปของโบสถ์ในจังหวัดบุรีรัมย์

การศึกษาในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้สำรวจจำนวนวัดที่ปรากฏว่ามีโบสถ์ตั้งอยู่ โดยการสำรวจจากเอกสารและลงสำรวจด้วยตนเองในพื้นที่ภาคสนาม จึงได้ทราบข้อมูลเกี่ยวกับโบสถ์ ซึ่งตั้งอยู่ในเขตวัดสรุปแล้ว 10 แห่ง ได้แก่ วัดเขาวังคาร วัดขุนก้อง บ้านปะเคียบ วัดบรมคงคา วัดละเวียง วัดโพธิ์ย้อย บ้านแสงโตน วัดสระแก วัดสำโรง วัดมณีจันทร์ จากการสำรวจคณะวิจัยได้ตกลงทำการศึกษาและวิจัยเฉพาะโบสถ์ชุมชนโบราณบ้านปะเคียบ อำเภอคูเมือง จังหวัด และได้ดำเนินการการอนุรักษ์โบสถ์บ้านปะเคียบ หรือที่เรียกว่าชุมชนโบราณบ้านปะเคียบด้วย ทั้งนี้เนื่องจากโบสถ์ดังกล่าวมีลักษณะที่สวยงาม ลวดลายโบราณชัดเจน เป็นโบราณวัตถุสมัยทวารวดีและยังไม่มีมีการตกแต่งคงไว้ให้มีลวดลายเป็นอยู่อย่างธรรมชาติ (ศรีศักร วัลลีโถม : 2519) มีทั้งทำจากศิลาทรายและศิลาแลง จำนวนมากกว่า 50 ชิ้น มีลักษณะเป็นศิลาขนาดใหญ่และเล็กปนกัน บางชิ้นแกะสลักเป็นสถาปัตยกรรมต่างๆ และเพราะมีอายุมายาวนานลวดลายโบราณนั้นเริ่มที่จะเลือนหายไป

ชุมชนโบราณหรือแหล่งโบราณคดีบ้านปะเคียบ ตั้งอยู่ในเขตตำบลปะเคียบ อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ มีลักษณะเป็นชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ประกอบด้วยเนินดินซึ่งเป็นที่ตั้งของชุมชนจำนวน 2 เนินด้วยกัน

เนินดินแรก ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านปะเคียบ มีแผนผังรูปวงรี มีขนาดประมาณ 480x750 เมตร มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ 2 ชั้น คูน้ำชั้นในมีขนาดกว้างประมาณ 60 เมตร ถัดมาเป็นแนวคันดินมีขนาดกว้างประมาณ 30 เมตร สูงประมาณ 3-4 เมตร และคูน้ำชั้นที่ 2 กว้าง ประมาณ 60-70 เมตร ทางด้านทิศใต้มีลักษณะเป็นที่ลุ่มเชื่อมต่อกับบ้านเมืองกอก มีความกว้างประมาณ 100 เมตร คูน้ำด้านทิศตะวันตกชาวบ้านเรียกกันในปัจจุบันว่า หนองมะค่า และหนองมะขาม

เนินดินที่สองเป็นเนินดินซึ่งมีขนาดเล็กกว่า ซึ่งอยู่อยู่ถัดไปทางทิศใต้ ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของบ้านกอก เป็นผังรูปวงรีขนาดประมาณ 250x400 เมตรเนินดินทั้งสองเชื่อมกันโดยแนวคูน้ำคันดินด้านทิศตะวันออกของบ้านปะเคียบมีแนวต่อลงมาทางทิศใต้มายังบ้านกอก ส่วนแนวคูน้ำด้านทิศใต้ของบ้าน

กอกจะมีแนวต่อออกไปทางทิศตะวันตกแล้วแยกออกไปทั้งทางเหนือและใต้ แนวคูน้ำด้านนี้ชาวบ้านเรียกว่าคูตะโก

ในปัจจุบันคูน้ำคันดินดังกล่าวมีสภาพเปลี่ยนแปลงไปมากกล่าวคือ คูน้ำบางส่วนตื้นเขินลง แปรสภาพเป็นที่นาเพราะเป็นที่ลุ่มสามารถกักขังน้ำได้ดี นอกจากนี้ยังถูกแปลงไปทำประโยชน์อย่างอื่น เช่น คูเมืองชั้นในด้านทิศเหนือในเขตวัดทรงสิรินาวาส มีการขุดลอกทำเป็นสระน้ำเรียก สระวัด และคูเมืองชั้นนอกทางด้านทิศเดียวกันชาวบ้านได้จับจองขุดเป็นบ่อเลี้ยงปลา เป็นต้น

2.2 ประวัติความเป็นมาของการตั้งชุมชน การเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยที่บ้านปะเคียบ เป็นเวลานานราว 3-4 ชั่วโมงคน โดยที่ไม่ทราบแน่ชัดว่าอพยพมาจากที่ใด ทราบแต่เพียงว่ากลุ่มคนส่วนใหญ่ที่อาศัยอยู่ในปัจจุบันเป็นผู้คนที่มาจากอำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ เมื่อแรกเริ่มก่อตั้งหมู่บ้านพื้นที่มีสภาพเป็นป่าทึบมีสัตว์ป่าอาศัยอยู่มากมาย ผู้คนที่อพยพมาจากศรีสะเกษ ไม่สามารถเข้ามาที่บ้านปะเคียบได้ จึงอาศัยอยู่ที่บ้านกอกสืบมาจนถึงปัจจุบัน ต่อมาได้มีตาสุก เจียมทองและภรรยาซึ่งเป็นคนเขมร เป็นพรหมณ์นำขบวนคนทั้งชายและหญิงได้เข้ามาอยู่ที่บ้านปะเคียบ เมื่อผู้คนเห็นว่าตาสุกอยู่ได้ บรรดาลูกหลานและคนอื่นๆก็เริ่มอพยพเข้ามาด้วย และสืบต่อกันมาจนกลายเป็นชุมชนดังในปัจจุบัน ส่วนตาสุกและภรรยาหลังจากที่นำพาผู้คนเข้ามาอาศัยที่บ้านปะเคียบแล้วก็ย้ายไปอยู่ที่โนนขมิ้น บ้านโนนมาลัยและถึงแก่กรรมลงที่นั่น

คำว่า “ปะเคียบ” ที่เป็นชื่อหมู่บ้าน เป็นคำภาษาไทยที่เพี้ยนมาจากภาษาเขมร คำว่า “เปรียะ-กรีก” คำว่า เปรียะ แปลว่าพระพุทธรูป ส่วนคำว่ากรีก แปลว่า การมัด ทั้งนี้ก็เพราะมีเรื่องเล่าว่า ในสมัยก่อนได้มีการแห่พระพุทธรูปจากบ้านพระครูใหญ่ มีการมัดคานหามเพื่อแห่พระพุทธรูปมายังหมู่บ้านแห่งนี้ และจากคำว่า เปรียะ-กรีก ต่อมาก็ได้เพี้ยนเป็น ปะเคียบ ในปัจจุบัน

2.3 หลักฐานทางโบราณคดี จากการสำรวจพบหลักฐานทางโบราณคดีของกรมศิลปากรพบ เศษภาชนะดินเผาเนื้อดินเผาด้วยอุณหภูมิต่ำแบบผิวเรียบและตกแต่งผิวภาชนะลายเชือกทาบลายชุดเขียนสี เศษภาชนะดินเผาแบบ พิมายดำ และเศษภาชนะดินเผาแบบเขมรหรือลพบุรี เนื้อแกร่งเคลือบสีน้ำตาล แทนหินบด รัชชังหิน เศษก้อนอิฐ ใบเสมา และยังคงพบภาชนะภายในบรรจุกระดูกมนุษย์และลูกปัดอีกด้วย

3. การอนุรักษ์ขององค์พระพุทธศาสนาในจังหวัดบุรีรัมย์

จากหลักฐานที่พบสันนิษฐานได้ว่า แหล่งโบราณคดีบ้านปะเคียบ มีการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยของมนุษย์อย่างยาวนานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคเหล็กราว 2,000-1,500 ปีมาแล้ว และน่าจะมีการอยู่อาศัยต่อเนื่องเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-16) และสมัยเขมร หรือลพบุรี (ราวพุทธศตวรรษที่ 16-19) ในช่วงยุคเหล็กหรือสมัยประวัติศาสตร์ชุมชนอาจมีประเพณีในการฝังศพมนุษย์แบบบรรจุในภาชนะดินเผาอีกด้วย ในสมัยทวารวดีมีการนับถือพุทธศาสนาและสร้างศาสนาสถานที่เรียกกันในปัจจุบันว่า โนนสำโรง

3.1 โบราณสถานโนนสำโรง โบราณสถานหลังนี้ตั้งอยู่ใกล้กับคูเมืองด้านทิศเหนือ สภาพปัจจุบันมีลักษณะเป็นเนินโบราณสถานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดเล็ก สูงจากพื้นที่โดยรอบเล็กน้อย บนเนินปรากฏแท่งศิลาแลงเรียงตัวเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนาด 4x5 เมตร มีใบเสมาปักอยู่โดยรอบ มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยม ใบเสมาส่วนใหญ่อยู่ในตำแหน่งเดิม ปักใบเดียวยกเว้นบางตำแหน่งหนึ่งที่ปักคู่ นำ

เสียชีวิตที่บริเวณด้านทิศตะวันออกของเนินมีการนำดินจากการขุดลอกคูเมืองมาถมทำให้ไม่เห็นสภาพพื้นที่เดิมซึ่งอาจจะมีใบเสมาอยู่ก็ได้ ใบเสมามีลักษณะเป็นแผ่นรูปกليبบัว บางใบแกะสลักลวดลาย สันนูนตรงกลางใบ ทั้งหมดทำจากศิลาแลง

3.2 ใบเสมาใบเสมาที่พบในแหล่งบ้านปะเคียบที่พบ 3 กลุ่ม

3.2.1 บริเวณกลางหมู่บ้านภายในวัดทรงศิรินาวาส ใบเสมากลุ่มนี้ถูกเคลื่อนย้ายจากตำแหน่งเดิมเพียงเล็กน้อย มาปักล้อมรอบอุโบสถ มีลักษณะเป็นแบบแผ่นหินรูปกليبบัว แบบแผ่นส่วนยอดโค้งมนหรือแหลม บางใบแกะสลักลวดลายรูปสลูปลูกเจดีย์ธรรมจักรอยู่ตรงกลางใบ ที่โคนใบเสมาแกะสลักรูปกليبบัว ใบเสมาทำจากหินทราย ใบเสมาที่ปักล้อมรอบอุโบสถวัดทรงศิรินาวาสใบเสมาแกะสลักลวดลายรูปหม้อน้ำหรือสลูปลูกเจดีย์อยู่ตรงกลางใบและบางใบเสมาแกะสลักลวดลายรูปธรรมจักรรูประฆังหิน

3.2.2 ใบเสมาที่บริเวณโบราณสถานโนนสำโรงมีลักษณะเป็นแผ่นรูปกليبบัว บางใบแกะสลักลวดลาย สันนูนตรงกลางใบ ทั้งหมดทำจากศิลาแลง ปักอยู่โดยรอบโบราณสถานขนาดเล็ก ใบเสมาส่วนใหญ่อยู่ใน ตำแหน่งเดิม ปักใบเดียวกเว้นมีบางตำแหน่งหนึ่งที่ปักคู่

3.2.3 สวนศิลาจารึก มีรูปสลูปลูกเจดีย์ อยู่ทางทิศตะวันออกของโบราณสถานโนนสำโรง บริเวณนี้เดิมปรากฏใบเสมาปักเป็นกลุ่มกระจายอยู่ทั่วบริเวณ โดยไม่มีทิศทางและตำแหน่งที่แน่นอน ที่อดีตเนินดินแห่งนี้มีเนินดินสูงกว่าปัจจุบันต่อมามีการเคลื่อนย้ายใบเสมาปักไว้ตามขอบของพื้นที่ บางใบที่ล้มก็ตั้งขึ้น เป็นสวน เรียกว่าสวนศิลาจารึก ปัจจุบันมีการสร้างอาคารศาลประชาคมลงในพื้นที่ ใบเสมาที่พบมีทั้งทำจากหินทรายและศิลาแลงมีลักษณะเป็นแผ่นโค้ง และแผ่นรูปกليبบัว ผิวหน้าทั้งแบบผิวเรียบและแกะสลักลวดลายรูปสันนูนกลางใบ รูปสลูปลูกเจดีย์ รูปหม้อน้ำมียอดเป็นสันกลางใบที่ฐานหรือโคนใบแกะสลักลายกليبบัว

นอกจากนี้ได้มีการเคลื่อนย้ายใบเสมาจำนวนหนึ่งจากบ้านปะเคียบไปปักล้อมรอบอุโบสถวัดสุพลศรีศรัทธาราม บ้านโนนสูง ตำบลบ้านแพ อำเภอกุเมือง ซึ่งอยู่ห่างจากบ้านปะเคียบไปทางทิศตะวันตกประมาณ 1 กิโลเมตร ใบเสมาที่ปรากฏมีทั้งทำจากหินทรายและศิลาแลงมีลักษณะเป็นแผ่นโค้ง และแผ่นรูปกليبบัว ที่ผิวหน้ามีทั้งแบบผิวเรียบและแกะสลักลวดลายรูปสันนูนกลางใบ รูปสลูปลูกเจดีย์ และบางส่วนก็ยังได้เคลื่อนไปไว้ที่ศาลปู่ตาประจำหมู่บ้าน (ศาลปู่ตาหนองมะค่า) ด้วย ใบเสมาทั้งหมดสันนิษฐานว่า สร้างขึ้นในสมัยทวารวดี กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-16

3.3 การดำเนินการจัดการและอนุรักษ์ใบเสมาบ้านปะเคียบ

บ้านปะเคียบ ตำบลปะเคียบ อำเภอกุเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ มีเขตติดกับอำเภอกันทรวิชัยทางทิศตะวันออก และทางทิศเหนือมีเขตติดกับอำเภอกุเมือง ภาษาท้องถิ่นคือภาษาลาว และเขมร ทำอาชีพหลัก คือทำนา และอาชีพเสริม ทำไร่ ไร่จำจ้ง เลี้ยงสัตว์ ทำประมง

ชุมชนโบราณหรือแหล่งโบราณคดีบ้านปะเคียบ ตั้งอยู่ในเขตตำบลปะเคียบ อำเภอกุเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ จากการไปสำรวจครั้งแรก สภาพของใบเสมายังอยู่ในสภาพธรรมชาติ แต่ในการไปสำรวจครั้งที่สอง พบเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่วัดทรงศิรินาวาส และใบเสมาบ้านปะเคียบ เนื่องจากการซ่อมแซมอุโบสถ และช่างรับเหมาไม่ระวังรักษาในขณะที่ทำงาน ทำให้มีผลกระทบต่อลวดลายใบเสมาบางแผ่นด้วย ทำให้ผู้วิจัยยังมีความตั้งใจจะทำการอนุรักษ์ใบเสมาบ้านปะเคียบ มากยิ่งขึ้น โดยดำเนินการดังนี้

บทสรุป

คำว่าเสมานั้นมาจากสีมา ซึ่งแปลว่าเขต ไบเสมาคือนิมิต หรือเครื่องหมายอย่างหนึ่งซึ่งใช้กำหนดเขตพระอุโบสถอันเป็นที่ทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ ซึ่งมีบัญญัติไว้ในวินัยมุขและการกำหนดเขตสีมานั้น กำหนดเขตด้วยวัตถุที่เหมาะสม 8 ชนิด ประกอบด้วย ภูเขา ศิลา ป่าไม้ ต้นไม้ จอมปลวก หนทาง (ถนน) แม่น้ำ น้ำ คติความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ความศรัทธาการยึดมั่นในหลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้รับการปรับเปลี่ยนไปตามยุคสมัยและตามบริบทของสังคมชุมชนในแต่ละพื้นที่ การแปลความหมายและนำไปปฏิบัติแตกต่างกันออกไปตามความเชื่อที่สืบทอดในท้องถิ่น เพราะเหตุนี้จึงทำให้เกิดพุทธศิลป์สื่อธรรมในพุทธศาสนาปรากฏเป็นต่างๆ ซึ่งไม่ใช่เพียงพระพุทธรูป สถูป เจดีย์ จิตรกรรมฝาผนัง สื่อธรรมที่เคยเป็นที่นิยมอย่างมากในสมัยอดีตที่ทำหน้าที่เป็นความสื่อของความเชื่อ ความศรัทธาในสมัยราวพุทธศตวรรษที่ 3 คือ ไบเสมา เสมาคือเป็นโบราณวัตถุสำคัญอย่างหนึ่ง ความ เป็นมาของเสมาคือ แต่เดิมคงเป็นเรื่องของหินที่ตั้งซึ่งเป็นประเพณีและลัทธิเนื่องในการนับถือบรรพบุรุษ อันเป็นระบบความเชื่อที่มีอยู่ทั่วไปของประชาชนในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์จะพบไบเสมาหินเป็นจำนวนมากในภาคอีสานของไทย ชาวอีสานโบราณสมัยแรกนับถือพุทธศาสนาไม่ใคร่นิยมสร้างสถูปเจดีย์ขึ้นบูชา ส่วน มากจะปักเสมาคือหินรอบๆเนินดิน หรือบนเนินดินที่กำหนดให้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์แทน เสมาคือหินจึงทำหน้าที่เป็นหลักเขตของบริเวณที่ศักดิ์สิทธิ์ไปในตัว มีจำนวนมากที่ทำให้มีรูปร่างที่แน่นอน และมีรูปสลักเป็นดอกบัว พระสถูปเจดีย์ ภาพชาดก และพุทธประวัติ

ไบเสมาในสมัยทวารวดี ซึ่งมีรูปแบบลักษณะเป็นแบบแท่งหินหรือแผ่นหินธรรมชาติ และมีพัฒนาการต่อมาโดยดัดแปลงให้เป็นรูปร่าง มีรูปทรงคล้ายรูปกลีบบัว บางแผ่นสลักภาพเล่าเรื่องเกี่ยวกับพุทธประวัติหรือชาดกในพระพุทธรูป อาทิจ ไบเสมาสลักภาพพุทธประวัติเต็มแผ่นจากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น

ไบเสมาสลักภาพหม้อน้ำด้วยกรวยแหลมที่เรียกว่าสถูปทรงหม้อน้ำซึ่งแท้จริงแล้วน่าจะเป็นเครื่องบวงสรวงบูชาหรือบานศรีในพิธีกรรมของไทยเสมาคือหินดังกล่าวนี้มีความศักดิ์สิทธิ์ในตัวเอง เพราะมีความหมายเป็นสิ่งแทนการสร้างพระสถูปเจดีย์ การสร้างภาพชาดกพุทธประวัติและการสร้างสิ่งเคารพบูชา อุทิศให้แก่พระพุทธรูปหรือเพื่อเป็นการทำบุญกุศลแก่ญาติพี่น้องที่ล่วงลับไปแล้วในสมัยหลังลงมา นี้ เสมาคือหินที่พบในภาคอีสานทำหน้าที่เป็นหลักเขตของพระอุโบสถแต่เพียงอย่างเดียว โดยมีการปักในตำแหน่งทิศที่แน่นอน ในท้องถิ่นบางแห่งไม่ทำเสมาคือหินขึ้นมาใหม่ แต่มักจะนำเอาเสมาคือหินแบบเก่าในสมัยทวารวดี-ลพบุรีมาปักเป็นหลักเสมาคือหินของพระอุโบสถ ส่วนบริเวณที่เคยมีเสมาคือหินปักอยู่ก็คงได้รับการนับถือว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งบางแห่งก็มีการสร้างเจดีย์ หรือวิหารขึ้นครอบทับ อาทิจ เช่น ไบเสมาโบราณบ้านปะเคียบ วัดทรงศรีนาวาส จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งได้มีการเคลื่อนย้ายมาจากที่ต่างๆ ในชุมชนแล้วนำมาปักล้อมรอบอุโบสถของวัดทรงศรีนาวาส เป็นไบเสมาในยุคสมัยทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ 12-26 มีลักษณะเป็นแบบแผ่นหินรูปกลีบบัว แบบแผ่นส่วนยอดโค้งมนหรือแหลม บางไบแกะสลักลวดลายรูปสถูปเจดีย์ สถูปทรงหม้อน้ำอยู่ตรงกลางไบ ที่โคนไบเสมาแกะสลักรูปกลีบบัว ไบเสมาทำจากหินทราย ซึ่งไบเสมาโบราณกลุ่มนี้ทั้งหมดผู้วิจัยได้ดำเนินการอนุรักษ์รักษาร่วมกรมศิลปากร วัด และชาวชุมชนบ้านปะเคียบเพื่อให้คงสภาพความโบราณวัตถุที่ทรงคุณค่าต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- กมล ฉายาวัดนะ. (2523). *ใบเสมาในภาคกลางของประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19-20*.
วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร,
- กรมการศาสนา. (2014). *พระไตรปิฎก ฉบับหลวง 2514*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา,
กรมศิลปากร. (2533). *วิวัฒนาการพุทธสถานไทย*. กรุงเทพฯ : กรม,
น ฒ ปากน้ำ. (2516). *สถาปัตยกรรมในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ ฯ : กรุงเทพมหานครพิมพ์.
- พิทยา บุณนาค, (2551). *เสมา สี่มา หลักสี่มาในศิลปะไทยสมัยอยุธยาช่วงหลังเสียกรุงครั้งแรกถึงครั้ง
หลังและกรุงธนบุรี*. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยร่วมกับโรงพิมพ์สำนักงาน
พระพุทธศาสนาแห่งชาติ,
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎก ภาษาไทย.ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*.
กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย. (2541). *ธรรมบท ภาษาไทย*. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
ราชราชบัณฑิตยสถาน, (2546). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542*. กรุงเทพฯ ฯ : นาน
มีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์,
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, (2558). *ใบเสมา ทวารวดีในอีสาน*. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักพิมพ์มติชน,
ศรีศักร วัลลิโภดม. (2519). “อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16” *เมืองโบราณ*. (ตุลาคม-ธันวาคม
2519.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2542). *เมืองโบราณ : การสืบสานอารยธรรมสยามประเทศ*. กรุงเทพฯ ฯ :
สำนักพิมพ์เมืองโบราณ,
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2547). *ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย*. กรุงเทพฯ ฯ
: เมืองโบราณ,
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2521). *วินัยมุข เล่ม 3*. กรุงเทพฯ ฯ : มหามกุฏราช
วิทยาลัย
- สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม. (2550). *ศัพท์านุกรม โบราณคดี*. สำนัก
โบราณคดี กรมศิลปากรกระทรวงวัฒนธรรม
- อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. (2539). “ใบเสมาสลักภาพ สุวรรณกั๊กกษัตริย์ จากวัดโนนศิลาอาสน์วาราม”.
วารสารไทยเมืองโบราณ, 22 (4) : ตุลาคม – ธันวาคม 2539 : 123-128.

